

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

Գ Է Ո Ր Գ Ղ Ա Ր Ա Ջ Ե Ա Ն Ի

Ես նպատակ ունիմ համառօտ կերպով ներկայացնելու մարդկային սեռի զարգացման գլխաւոր շրջանները, պէտք է աշխատեմ ոչ թէ շօշափել պատմական անցքերը կամ դէպքերը, այլ որոշել քաղաքակրթութեան շրջանները և ցոյց տալ թէ այդ շրջաններում մարդս ինչպէս է ապրել և ինչ փոփոխութիւնների է ենթարկւել: Միակ նպատակը, որ ունեցել եմ այս նիւթի ընտրութեան մէջ, եղել է՝ առիթ տալ մտածել այն հարցերի մասին, որոնք գերակշռող դեր են խաղացել մեր մտածողութեան մէջ և գիտութեան ստացած հետեւանքներով ջրել այն սխալմունքները, որ մենք գործում ենք մեր առօրեայ տրամաբանութեան մէջ:

Մարդկութեան կեանքի զարգացման ընթացքը բաժանւում է երկու մեծ շրջանների. մէկը այն երկարատեւ ժամանակամիջոցն է, որ ընդհանուր պատմութիւնը անւանում է նախապատմական շրջան. միւսը՝ պատմական շրջան, որ անհամեմատ շատ կարճատեւ է քան առաջինը:

Առաջին նախապատմական շրջանի մարդու մասին մինչև վերջին ժամանակները ոչինչ չգիտէինք, որովհետեւ ոչ մի աղբիւր չունէինք. ոչ աւանդութիւններ, ոչ գրի անցուցած պատմութիւններ, ոչ մոնումէնտներ, ոչ լեզու, ոչ էլ արձանագրութիւններ, որոնք կազմում են պատմական կեանքը լուսաբանելու համար մէկ-մէկ անհրաժեշտ աղբիւրներ: Սակայն գիտութեանը յաջողւում է վերացնել հետզհետէ այն քօղը, որով ծածկւած էր նախնական մարդը,

գիտութիւնը սկսում է ցոյց տալ և պարզել թէ ինչ է եղել մարդս և ինչ կեանք է վարել: Մարդաբանական գիտութեան այն ճիւղը, որը ուսումնասիրում է նախապատմական մարդուն և նրա բովանդակ կեանքը, յայտնի է նախապատմական արխէօլոգիա (հնագիտութիւն) անունով: 40—50 տարի է ինչ որ հնագիտութիւնը հիմնել է և միւս գիտութիւնների շարքն է անցել. նա գտել է և այսօր էլ շարունակում է գտնել շատ միջոցներ հետաքրքրական տեղեկութիւններ տալու նախնական մարդու կեանքի մասին: Նախապատմական հնագիտութեանը սերտ կերպով գործակցում է մի ուրիշ գիտութիւն այն է՝ երկրաբանութիւնը (գէօլոգիա):

Հնագէտները գտնում են հողի մէջ խորը թաղած զէնքեր, գործիքներ, մարդկային կմախք, մարդուց թողած ամեն տեսակ մնացորդներ: Հազարներով հողից հանում են Եւրոպայի բոլոր երկիրներում, Ասիայում, Աֆրիկայում և այլն այդ տեսակ թաղած իրեր, որոնք մնացել են նախապատմական մարդուց: Այսօր հնագիտական թանգարանները լիքն են այդպիսի մնացորդներով (débris). Պարիզի մօտ գտնւող Saint-Germain en Laye թանգարանը ամենահարուստն է. միայն Դանիայում գտել են այդպիսի իրերից 30,000 հատ: Եւ ամեն օր էլ գտնում են: Այդ իրերը գտնւում են շատ խորը, այնպիսի հողածալքերի տակ, որոնց մարդկային ձեռքը չէ դիպչել: Գիտնական անթրոպոլոգ-հնագէտները այդ իրերով իմանում են թէ ինչպէս է եղել մարդս, ինչպիսի նիստ ու կաց և գործիքներ է նա բանեցրել: Բանից դուրս է գալիս, որ այդ գործիքները համանման են այն գործիքներին, որոնք գործ են ածւում դեռ այսօր մի քանի վայրերի ցեղերի մէջ: Այդ նախապատմական մնացորդները պատկանում են են մարդկային բոլորովին սարբեր ցեղերին. նրանք դասաւորւել են հողի մէջ զանազան դարեշրջաններում այն ժամանակից ի վեր, երբ երկրիս վրայ ապրում էր մամուլ թը (mammoth, мамонтъ), մի տեսակ հսկայայն փղի նման կենդանի՝ բրդով ծածկւած կաշիով և կեռ ժանիքներով:

Այս նախապատմական երկարատե ժամանակամիջոցը բաժանւում է չորս դարեշրջանների: Մի քանի խօսք ասենք այդ շրջանների մասին, որից յետոյ կանցնենք պատմական շրջանին: Յիշեալ չորս շրջաններն են.

1. Տաշած քարի շրջան:
2. Ողորկած քարի շրջան:
3. Բրոնզի շրջան:
4. Երկաթի շրջան:

Շրջանները այսպիսի անուններ են ստացել իւրաքանչիւր շրջանում գործածւող գործիքների ինչ նիւթից պատրաստւած լինելու համար. այնպէս որ եթէ գործիքները պատրաստւում են եղել քարից՝ գիտութիւնը ընդունել է այդ շրջանը անւանել քարի շրջան, բրոնզից—բրոնզի շրջան,— երկաթից—երկաթի շրջան:

I. Քարի շրջանում մարդս ապրելիս է եղել խիճախառն աւագոտ փոսերում, ժայռերի խորշերում: Նրա զէնքերը եղել են կացիններ, դանակներ, սրածայր նետեր, բայց այս բոլորը շինած կայծաքարից. յետոյ աղեղների, ոսկորից շինւած ասեղների, ինչպէս որ մի քանի վայրենիներ դեռ այժմ էլ գործ են ածւում:

Քարայրերում ապրող այդ նախապատմական մարդիկ պատառում էին անասուններին, դադաններին և ուտելուց յետոյ ոսկրները թափում էին իրանց բնակած փոսերում: Այդ կենդանիների մէջ գտնում ենք ոչ թէ միայն ձիի, եղի, եղջերւի, սամոն (saumon), ձկան ոսկորներ, այլ նոյնպէս ռնգեղջիւր, քարայրերի արջերի, մամուլի, հիւսիսային եղջերւի, (renne) և ուրիշ վաղուց անհետացած, հանգած սեւի կենդանիների ոսկորները: Այդ ոսկորները ցոյց են տալիս որ քարի շրջանի մարդը ժամանակակից է եղել մամուլիին և հիւսիսային եղջերւին: Այս շրջանում մարդս գիտէր կայծաքարից գործիք պատրաստել և կրակ վառել:

II Ողորկած քարի շրջան:

Այստեղ մարդս ապրում էր գլխաւորապէս ջրերի լճերի վրայ: Հիմնում էին ամբողջ գիւղեր ջրերի երեսին. բազմաթիւ գերաններ խորասուզում էին ու տնկում ջրի յատակը, իսկ այդ տախտակամած գերանների վրայ կառուցանում էին փայտաշէն խրճիթներ: Այս շրջանի վայրենիներն ևս դադաններ էին ուտում, յետոյ սկսում են սովորել որսի միս ուտել: Սրանք գիտէին հող մշակել և աղալ: Գիտէին նաև կոպիտ հիւսւածք գործել ճիւղերից, որով ծածկում էին իրանց մարմինը: Ասեղները ոսկորից էին պատրաստւում. դանակը, նետերը—կայծաքարից. բայց նրանք պատրաս-

տում էին կացինը մի շատ կարծր քարից և սովորել էին ողորկել-
այդ պատճառով այս շրջանը կոչւում է ողորկած քարի շրջան:

III Բ ր ը ն զ ի շ Ր ջ ա ն

Հէնց որ մարդիկ սովորել են մետաղ հալել, այնուհետև բար-
ւոյք են համարւել զէնքերը պատրաստել մետաղից և ոչ քարից:
Առաջին գործածական մետաղը եղել է պղինձը. բայց զուտ պղինձ
չեն գործածել, որովհետև զէնքերը կը ծալէին. ուստի գործիքները
աւելի ամուր, դիմացկուն դարձնելու համար սովորում են խառնել
անագ ($\frac{1}{10}$ մաս). պղինձի և անագի հէնց այս խառնուրդն է որ
կոչւում է բրոնզ: Բրոնզից սկսում են այնուհետև պատրաստել աշ-
խատանքի բոլոր գործիքները, զարդերը և մանաւանդ զէնքերը:

IV Երկաթի շրջանը: Որովհետև երկաթը աւելի դժւար
է հալել, աւելի կարծր է քան բրոնզը, ուստի երկաթը աւելի ուշ է
մտնում գործածութեան մէջ: Սովորելով երկաթ հալել և տեսնե-
լով որ աւելի ամուր և դիմացկուն մետաղ է քան բրոնզը, սկսում
են զէնքերը շինել երկաթից: Երկաթը ճանաչելով, երկաթի դարը
վերջ է տալիս նախապատմական շրջանին և երկաթով սկսւում է
քաղաքակրթութեան պատմութիւնը:

Բայց ինչպէս պէտք է հասկանալ այս շրջանները: Արդեօք
անցել է ամբողջ մարդկութիւնը այս նախապատմական շրջան-
ները, և երկրորդ, եղել են արդեօք բոլոր ժողովուրդները այդ
շրջաններում մի և նոյն ժամանակներում, թէ մի ժողովուրդ
ինչ շրջանում որ գտնւել է, նոյն շրջանումն են եղել ուրիշ
ժամանակ և միւս ժողովուրդները: Ոչ. միևնոյն երկրի բնա-
կիւնները յաջորդաբար գործ են ածել քար, բրոնզ, յետոյ երկաթ.
բայց բոլոր երկիրները չեն անցել միևնոյն ժամանակ նոյն շրջանը:
Օրինակ, երբ Եգիպտացիք արդէն գործ էին ածում երկաթ, յոյ-
ները բրոնզի շրջանումն էին, մինչդեռ Դանիայի բարբարոսները քա-
րի դարում: Ամերիկայում ողորկած քարի շրջանը վերջացաւ այն
ժամանակ, երբ եւրոպացիք սկսեցին զաղթել այնտեղ: Հէնց մեր
օրերում աւստրալիացի վայրենիները քարի դարումն են. հէնց նրանց
մօտ կը գտնէք ոսկրից և կայծաքարից շինած նոյն գործիքները, ինչ
որ գործ էր ածում քարի շրջանի այրերում ապրող մարդը:

Բայց որքան ժամանակ է տւել ամեն մի շրջան, երբ է սկսել

և վերջացել այս կամ այն շրջանը զանազան երկիրներում: Այս և ուրիշ այսպիսի հարցերին առ այժմ դժևար է որոշակի պատասխանել: Միայն այս կարելի է հաստատ ասել, որ ամեն մի շրջան տեղ է հարիւրաւոր և աւելի դարեր: Հաշւից դուրս է զալիս, որ եթէ հողի խորութիւնը, այն հողածալքերի հաստութիւնը, որոնց տակ գետնի խորութեանմէջ գտնոււմ են քարի շրջանից մնացորդները, ինչպէս են կմալք, զէնքեր և այլն, նոյն ծանր կերպով կազմէր, հողը այնպէս նստէր, ինչ կերպով որ այժմ է նստում, հազիւ թէ բաւական լինէր դրա համար 200,000 տարի (2000 դար). ուրիշն այդ հաշուով քարի շրջանի մարդը մեզնից 2000 դար առաջ է ապրել:

Առաջ ենք բերում նոյնպէս համառօտ կերպով Լիւչիս Մորգանի և նրա հետևողների հետազոտութիւնների հիման վրայ արած պատմական ընթացքի մի ուրիշ բաժանմունք, որը նշանաւոր է այն պատճառով, որ նրա մէջ ինկատի է առնոււմ բացի ցեղաբանական (էթնոլոգիական) և լեզուագիտական (լինգւիստական) հետազոտութիւններից նաև տնտեսական գիտութիւնից ստացած հետևանքները:

Քաղաքակրթութեան աստիճաններ:

I. Վաջրենութիւն: Սա այն շրջանն է, ուր մարդս սեպհականացնում է բնութեան մէջ գտնւած պատրաստի բերքերը, ապրում է այդ պատրաստի բերքերով. մարդուս աշխատանքի արհեստական միջոցները (գործիքները և այլն) օգնում են մարդուն բերքերը ձեռք բերելու:

1. Վաջրենութեան ստորին աստիճանը: Մարդիկ այս աստիճանի վրայ մասամբ ապրում են ծառերի վրայ, պտուղները և արմատիք կազմում են նրա կերակուրը:

2. Վաջրենութեան միջին աստիճանը: Այստեղ սկսում է կրակի գործածութիւնը և, իբրև կերակուր, գործածական են դառնում ձուկը և ջրի մէջ ապրող կենդանիները: Առաջին զէնքի գիւտի շնորհիւ, որը միջոց տւեց այդ աստիճանի վրայ գտնուող մարդուն որսալ և որսը իբրև կերակուր գործածել, և այն հանգամանքի շնորհիւ, որ կրակը նոյնպէս գործածութեան մէջ է մտնում, կերակուրը, սնունդը սկսում է լաւանալ, Հաւանականութիւն կայ որ

այս շրջանումն է սկսւում նաև մարդակերութիւնը (anthropophagie): Այս աստիճանի վրայ են կանգնած դեռ այժմս Աւստրալիայի և Պոլինէզիայի վայրենիները:

3. Վայրենութեան բարձր աստիճանը սկսւում է նեո ու աղեղի գիւտով: Որսորդութիւնը դառնում է աշխատանքի կանոնաւոր ձիւղը: Այստեղ նկատւում է նստակեաց կեանքի սկիզբը. փայտէ գործիքներ, ձեռքով գործելը, եղեգնից կողովներ հիւսելը, ողորկած քարէ զէնքեր պատրաստելը սկիզբն է առնում այստեղ: Մի խօսքով մարդս ձեռք է բերում իշխանութիւն—բայց դեռ շատ թոյլ—ապրուստի միջոցներն արտադրելու նկատմամբ: Մեծ մասամբ այս շրջանումն են սկսել խրճիթներ շինել և գերաններ ու տախտակներ պատրաստել շինութիւնների համար: Այս աստիճանի զարգացման վրայ են կանգնած այժմ Հիւսիս-արևելեան Ամերիկայի հնդիկները:

II. Բարբարոսութիւն: Սա անասնապահութեան և երկրագործութեան շրջանն է. մարդս սովորում է սեպհական գործունէութեամբ, սեպհական աշխատանքով բնութեան բերքերի արտադրութեան ձևերը հնարել:

1. Բարբարոսութեան ստորին աստիճանը. այստեղ գործածական է դառնում հողի ամանը: Երկու մայր-ցամաքների զարդացումը կատարւում է տարբեր կերպով. տարբեր բնաւորութիւն է ստանում այն պատճառով, որ հին աշխարհի մայր-ցամաքը ունէր ընտանի դարձնելու համարեա բոլոր պէտքական կենդանիները և թէ մշակութեան համար հարկաւոր բոյսերը, բացի սիմփնդրը. իսկ նոր աշխարհը, Ամերիկան, ունէր միայն այդ բոյսը:

3. Բարբարոսութեան միջին աստիճանը: Արևելեան մայր ցամաքում մարդը սկսում է ընտանի դարձնել կենդանիներին, այն ինչ արևմտեան ցամաքի վրայ առաջ է տանում սննդատու բոյսերի մշակութիւնը, ոռոգում դաշտերը և պատրաստում աղիւսներ, արևի վրայ չորացնելով, և քար շինութիւնների համար: Այս աստիճանի վրայ էին գտնւում Միսսիսիպիի դէպի արևելք ապրող Ամերիկայի բոլոր հնդիկները: Արևելեան ցամաքի վրայ բոյսերի մշակութիւնը աւելի ուշ ժամանակներից է սկսւում: Սակայն խաշնապահութիւնը առաջ բերեց հովական կեանք եփ-

րատի և Տիգրիսի ափերում ապրող սեմիտական ցեղերի և Հնդկաստանում ու Օկսուս և Եսպարտ, Դոն և Դնէպր գետերի ափերում ապրող արիական ցեղերի մէջ: Հացահատիկների մշակութիւնը զարգացաւ երևի այն պատճառով, որ անասուններին հացաբոյսերով կերակրելու պահանջ էր զգացւում: Աստիճանաբար վերանում է այս շրջանում մարդակերութիւնը և մնում է միայն իբրև մի կրօնական ծէս:

3. Բարբարոսութեան բարձր աստիճանի վրայ արդէն սկսւում է երկաթի հանքի մշակութիւնը. բացի սրանից տեղի է ունենում գրերի գիւտը. երկաթի հանքի մշակութեամբ և նշանագրերի գործածութեամբ մարդս մտնում է բարբարոսութիւնից քաղաքակրթական շրջանը: Աչքի ընկնող, բնորոշ նշանը բարբարոսութեան այս բարձր շրջանում մանաւանդ երկաթի գոլթանի շինելը և գործածութիւնն է: Զարգացման այս աստիճանը կազմում է յունաց պատմութեան այն շրջանը, որի մասին նկարագրում է Հոմերոսը իւր սոէմաներում (Իլիականը և Ոդիսիականը):

III. Քաղաքակրթութիւն և ընտանիք: Քաղաքակրթութիւնը բնութեան բերքերի մշակութեան շրջանն է, այն է մշակութիւնը՝ կատարելագործելու, իսկապէս արդիւնագործութեան (industrie) և արւեստի շրջան: Իւրաքանչիւր պատմական շրջան ընտանիքի իրան յատուկ ձևն ունի, որ փոփոխւել է յաջորդ շրջաններում, այնպէս որ իրօք մենք տեսնում ենք վերոյիշեալ շրջանների ընթացքում զարգացել են ընտանիքի միմեանց տարբեր ձևեր, որոնք մէկը միւսին յաջորդել են անփոփոխելի կարգով. այդ պէս ընդունում են շատ սոցիոլոգներ, այդպէս էլ ընդունում է Մորգանը:

Սկզբում, մարդու նախնական վիճակում տիրում էին ցեղի մէջ այնպիսի սեռական յարաբերութիւններ, որ ոչ մի բանով չէր կարելի սահմանափակել. այնպէս որ ամեն կին պատկանում էր ամեն մարդուն և ամեն մարդ - ամեն կնոջ: Այս նախնական վիճակում, ինչպէս երևում է, ամենից շուտ կազմակերպւեց այդ առաջին ձևը, որ ընտանիքի առաջին աստիճանը հասարակութեան մէջ պէտք է համարել:

1. Արեւական կապով ընտանիքը: Այստեղ ամուսնական խմբերը կազմւում են սերնդէ սերունդ. բոլոր պապերը և տա-

տերը ընտանիքում փոխադարձապէս միմեանց ամուսիններ են, նոյն-
պէս նրանց զաւակները ամուսիններ և ծնողներ են դառնում. վերջին-
ներիս զաւակները կազմում են ընդհանուր ամուսինների երրորդ
շրջանը. սրանց զաւակները և առաջինների, այսինքն պապերի և
տատերի թոռների զաւակները—չորրորդ շրջան. Այսպիսի ընտա-
նիքի տիպական ձևը կազմում էր ուրեմն ժառանգների զուգա-
ւորութիւնից. այսինքն ընտանիքի իւրաքանչիւր ձիւղաւորու-
թեան ժառանգները փոխադարձապէս—ուրեմն քոյրեր և եղբայր-
ներ—ամուսիններ էին դառնում: Արեւնական կապով ընտանիքի այս
տեսակը անհետացաւ:

2. Պ ու ն ա լ ու ա տիպի ընտանիքը: Քիչ-քիչ, աստիճա-
նաբար դուրս ընկնաւ ամուսնական յարաբերութիւններից քոյրե-
րի և եղբայրների մէջ ամուսնութեան կարգը, որին յաջորդեց
Պ ու ն ա լ ու ա անունով յայտնի ընտանիքի տիպը (այդ անունը առ-
նւած է Հաւաիի կղզիներից): Նախ և առաջ արգելւում է մասնա-
ւոր դէպքերում հարազատ քոյրերին և եղբայրներին ամուսնանալ.
այնուհետեւ ընդունւում է ընդհանուր կանոն, որով արգելւում է
մինչև անգամ ամուսնութիւնը հարազատ քոյրերի և եղբայրների
զաւակների, թոռների և սոցա զաւակների մէջ:

Այս երկրորդ տիպի ընտանիքները այնքան յարմարութիւն
էին ներկայացնում գոյութեան կուլի համար, որ նրանցից առա-
ջացաւ սոհմային միութիւն (gens). սա, կարելի է ասել, աշխարհի
եթէ ոչ բոլոր բարբարոս ժողովուրդների, բայց համարեա մեծ մա-
սի հասարակական կազմակերպութեան հիմքը եղաւ. Յունաստանում
և Հռովմում ընտանիքի այդ տիպից մենք անմիջապէս անցնում
ենք քաղաքակրթութեան շրջանը: Այս ընտանիքի կազմութեան
ընթրոշ դժերը կայանում էին հետեւեալում. այր ու կին ամուսին-
ների ընդհանրութիւն՝ ընտանիքի որոշեալ շրջանում, որից սակայն
դուրս էին դուրս գլին ամուսինների նախ հարազատ, յետոյ նաև
խորթ եղբայրները, նոյնպէս և այր ամուսինների քոյրերը:

Այս խմբերի ամուսնական կապակցութեան ժամանակ սահման-
ւում է սերտ ազգականութիւն լոկ մայրական գծով և ապազայում
ևս յաջորդող ժառանգական յարաբերութիւնների մէջ այն կարգն է
առաջ գալիս, որին սովորաբար անւանում են Վմայրական իրաւունք:

(Mutterrecht—թէև իրաւաբանական մոքով իրաւունքի մասին դեռ ևս խօսք չէ կարող լինել այստեղ)։ Հէնց որ բոլոր ազգականների մէջ անխտիր ամուսնանալու կարգը արդելւեց, այդ հանգամանքը տոհմային միութեան (gens) սկիզբը դրեց, այսինքն առաջ եկաւ մօր կողմի ազգականների մէջ սերտ շրջան։ Այդ պատճառով կարելի է ենթադրել, որ Պունալուա տիպի ընտանիքը գոյութիւն է ունեցել այն ամեն ժողովուրդների մէջ, որոնց վերաբերութեամբ ապացուցւած է, որ տոհմային կազմակերպութիւն են ունեցել։

3. Զուգական ընտանիքը առաջ է դալիս նախնիթաց տիպից. առաջ է դալիս այն ժամանակից, երբ մի մարդ մէկից աւելի կին է ունենում և այդ կանանցից մէկը դառնում է նրա գլխաւոր կինը, իսկ մարդկանցից մէկը՝ մի կնոջ գլխաւոր մարդը։ Խմբովին ամուսնութիւնները հեռզեռէ անհնարին են դառնում շնորհիւ յաճախ տեղի ունեցող ամուսնական խոչնդոտների։ Ըստ մեծի մասին ամուսնութիւնները առանձնացնում են զոյգերը, բայց մարդը պահում է բազմակնութեան (սակսւ դէպքերում տնտեսական պայմանների շնորհիւ) և պատահական անհաւաստարմութեան իրաւունքը. իսկ կնոջ կողմից սիրահարութիւնը սաստիկ պատժւում է. ամուսնութիւնը հեշտ լուծելի է և երեխաները առաջւան պէս մօրն են պատկանում։

Ընտանիքի զարգացման այս աստիճանի վրայ սկսւում է կանանց յափշտակութիւնը և նրանց վաճառումն և գնումն իբրև ապրանք։ Տնտեսական յարաբերութեան մէջ զուգական ընտանիքը չափազանց անհաստատուն է և առաջ չի բերում դեռ ևս հարստութիւնների կենդրոնացումն, սեպհականացումը։ Զուգական ընտանիքը կազմւում է վայրենութեան և բարբարոսութեան շրջանների սահմանում, զլխաւորապէս վայրենութեան բարձր աստիճանի վրայ, և մասամբ նաև տեղ տեղ բարբարոսութեան ստորին աստիճանի վրայ։ Ինչպէս վայրենութեան շրջանի համար միամուսնութիւնը, այնպէս էլ զուգական տիպի ընտանիքը կազմւում է բարբարոսութեան շրջանի բնորոշ ձևը։ Ամերիկայի բնիկների մէջ ընտանեկան զարգացումը այդ ձևից աւելի հեռու չէ գնացել։

Զուգական ձև ընտանիքի գոյութեան ժամանակ բարբարոսու-

Թեան շրջանում տեղի է ունենում տնտեսական նշանաւոր մի հանգամանք, որ մակաբերել է տալիս արդէն գոյութիւն ունեցող ընտանիքի կազմակերպութիւնը: Եւ ահա թէ ինչպէս Բարբարոսութեան շրջանում անասնապահութիւնը դառնում է հետզհետէ հարստութեան զարգացման աղբիւր: Սկզբում այդ հարստութիւնը անպայման պատկանում էր սոհմին, սակայն շատ շուտ սկըսում է զարգանալ նոյնպէս հօտերի մասնաւոր սեփականութիւնը: Անհերքելի կերպով արդէն վկայւած պատմութեան հէնց սկզբներում մենք ամեն ուրեք տեսնում ենք հօտերը առանձին ընտանիքների մասնաւոր սեփականութիւն դարձած. ոչ թէ միայն այդ, այլ նաև բարբարոսութեան շրջանում արւեստի արտադրած արդիւնքները, մետաղեայ դործիքները, շքեղութեան առարկաները, զուքսը, վերջապէս մարդուն (ստրուկներին) մասնաւոր սեփականութիւն դարձրած ենք գտնում:

Բարբարոսութեան ստորին աստիճանի վրայ կանգնած մարդու համար ստրուկը ոչ մի գին չունէր: Մարդու բնաւորութեան ոյժը այդ աստիճանում չէր տալիս ուշադրութեան արժանի այնքան արդիւնք, որ նրա (ստրկի) կեանքը պահպանելու ծախսը գերակշռէր: Բաց այդ փոխւեց հէնց որ անասնապահութիւնը, մետաղների մշակութիւնը, գործելու արհեստը և վերջապէս երկրագործութիւնը կեանքի պարապմունքի ծիւղերն են դառնում:

Ինչպէս որ առաջ բազմաթիւ կլին ամուսինները արժէք ստանալով սկսեցին ի վաճառ հանւել և գնւել, այնպէս էլ պատահեց բանւորական ոյժերի հետ, մասնաւոր այն ժամանակից սկսած, երբ հօտերը վերջնականապէս անցան մասնաւոր սեփականատէրերի ձեռքը, երբ հօտերը անհատների մասնաւոր սեփականութիւն դարձան: Սուրա հետեանքն այն եղաւ, որ հօտերը հսկելու համար շատ մարդկանց պահանջ զգացւեց. պահանջը լրացնելու համար հարկաւոր եղաւ գերել թշնամիներին. գերիներին ստրկացնում են և հարստահարելով աշխատում են հնարաւորից աւելի օգուել նրանց ոյժերից, հէնց այնպէս ինչպէս անասունից: Այժմ ընտանիքը այսպիսի պատկեր էր ներկայացնում. ըստ սովորութեան արդէն ապրուստի միջոցներ և աշխատանքի գործիքներ ձեռք բերելու հոգսը ընկնում էր

տղամարդու վրայ. բացի այդ, նրան էին պատկանում այժմ հօտերը և ստրուկները. այն ինչ կնոջը պատկանում էր տնային կահ-կարասիքը, իսկ երեխաները, որոնք ըստ մայրական իրաւունքի մօրն էին պատկանում, հօր մահից յետոյ ժառանգներ չէին դառնում: Այսուհետեւ բնականաբար կարիք զգացւեց փոխել մօր ժառանգութեան այդ աւանդական իրաւունքը: Յիրաւի, այս յեղափոխութիւնը կատարւեց բոլոր կուլտուրական ժողովուրդների մէջ մեզ անյայտ ծանապարհով. իսկ հիւսիսային Ամերիկայի հնդիկների մէջ կատարւել է և կատարւում է դեռ այսօր մեր աչքի առաջ:

Մայրական իրաւունքի անկումը իգական սեռի համաշխարհային պատմական անկումն էր: Տղամարդը իւր ձեռքն առաւ իշխանութիւն նաեւ տան մէջ. կինը կորցրեց արժանաւորութիւն, հարստահարւեց, դարձաւ նրա քմահաճութեան ստրկունհի, և երեխաների արտադրութեան պարզ գործիք: Առաջ եկաւ նահապետական ընտանիքը, որի իսկապէս բնորոշ կէտն է ոչ թէ բազմակնութիւնն այլ այն՝ որ ընտանիքը ներկայացնում է անորոշ թւով ազատ և անազատ անհատներից գոյացած մի կազմակերպութիւն, որի գլուխ անցած է հայրը, իսկ միւս անդամները զոնւում են սրա՝ իբրեւ ընտանիքի շլիւաւորի իշխանութեան տակ: Նահապետական ընտանիքը եղաւ այն կամուրջը, որով մարդս զուգական ամուսնութիւնից անցաւ ընտանիքի միամուսնական կազմակերպութեան:

4, Միամուսնութիւն: Միամուսնական ընտանիքի ծագումը առաջ է գալիս բարբարոսութեան միջին և բարձր աստիճանների սահմանի վրայ. նա յենւում է այր ամուսնու իշխանութեան վրայ. այդ իշխանութիւնը որոշեալ կերպով արտայայտւում է մի նպատակով—այն է երեխաներ արտադրել, որոնք անպայման այդ հօրից պէտք է լինեն. իսկ այդ պահանջւում է, որովհետեւ նրանք (երեխաները) պէտք է ապադաշուած ժառանգեն հայրական կարողութիւնը: Ամուսնական լուծումը աւելի դժւարութեամբ է լինում և, ընդհանրապէս ասելով, կախած է միայն տղամարդու կամքից:

Այսպէս ուրեմն պարզ տեսնում ենք որ նախնական պատմութեան մէջ ընտանիքի զարգացումը տեղի է ունեցել այնպէս որ հետզհետեւ աստիճանաբար սահմանափակւել է ամուսնական շրջանը, որ թոյլ

ուեց տղամարդու տիրապետութեան և կանանց շնորհեց, թէ և միայն արտաքուստ, աւելի յարգելի և աւելի ազատ դիրք քան թէ կինը ունէր հին կլասիկական աշխարհում: Հէնց այդ ժամանակից միայն հնարաւոր եղաւ միամուսնութեան վերաբերմամբ այն ամենամեծ բարոյական յառաջադիմութեան սկզբնաւորութիւնը, որի համար մենք նրան ենք պարտական,—այդ բարոյական մեծ յառաջադիմութիւնն է նորագոյն անհատական սեռական սէրը, որը յայտնի չէր ամբողջ նախորդ աշխարհին: Այստեղ մի խնդիր անհրաժեշտ է պարզել:

Սեռական պահանջը իրբեւ կիրք յատուկ է ամեն մարդուն և կազմում է սեռական սիրոյ առաջին ձեւը, որ արտայայտուում է միջ-նադարեան ասպետական սիրով, բացց այդ սէրը բոլորովին ամուսնական սէր չէր: Ընդհակառակը, տիրապետող դասակարգերի մէջ ամուսնութիւնը որոշուում է ամուսնացողների դասակարգային դիրքով և այդպէս նա ներկայացնում է իբրեւ հաշուով ամուսնութիւն, այսինքն շահի տեսակէտն է աւելի ինկատի առնուում: Իսկ ստորադրեալ դասակարգերի մէջ ամուսնական յարաբերութիւնները աւելի մարդկային են. իրօք ստորին խաւերում կնոջ վերաբերմամբ ընդհանուր կանոնը լինում է և կարող է դառնալ սեռական սէրը, որովհետեւ ներկայ եւրոպական զարգացած հասարակ ժողովրդի մէջ տիրում են բոլորովին ուրիշ անձնական և հասարակական պայմաններ քան թէ եւրոպայի բուրժուազիա կոչւած տիրապետող դասակարգի մէջ: Կինը եւրոպական երկիրներում զանազան տնտեսական պատճառներով անկախ գործող, աշխատող է թէ: տնտեսական կեանքի մէջ և թէ հասարակական շատ ասպարէզներում: Նա մարդու առաջ անկախ պահանջ է այժմ նիւթականապէս. կինը մարդու կողմից նիւթական ճնշման տակ չէ ալլ ևս, որովհետեւ, բացի ընտանիքի մայր լինելուց, նա բանում, աշխատում է դուրսը արհեստանոցում, գործարանում, խանութում և այլն:

Այս բանից արդէն երեւում է, որ կնոջ ազատութիւնը, էմանսիպացիան, նրա համահաւասար իրաւունքներ վայելելու հանգամանքը մարդու հետ՝ հնարաւոր չէ և կը մնայ անիրագործելի մինչև որ կանայք չետ կըմղեն հասարակական արդիւնաբերծային աշխա-

տանքից ¹⁾ և կը սահմանափակեն տնային, մասնաւոր աշխատանքով։
 Կնոջ էմանսիպացիան հնարաւոր կը լինի միայն այն ժամանակ, երբ
 որ նա հնարաւորութիւն կը ստանայ մասնակցելու արդիւնադործու-
 թեան մէջ հասարակական լայն շափերով և տնային աշխատանքը
 կը պահանջի նրանից աննշան կորուստի իսկ այս հնարաւոր է միայն
 ներկայ խոշոր արդիւնադործութեան ժամանակ, որը ոչ թէ թոյլ
 է տալիս կանացի աշխատանք լայն ծաւալով, այլ ուղղակի որո-
 նում է այդ աշխատանքը և միեւնոյն ժամանակ ձգտում է փոխա-
 րինել տնարարութեան մասնաւոր գործը աւելի և աւելի հասարա-
 կային արդիւնադործական աշխատանքով։

(Վերջը չաջորդ համարում)

¹⁾ Համեմատեցէք, ի միջի ալրոց, Ա. Արասխանեանցի թղածը «Կինը
 հասարակութեան մէջ» «Մուրճ» 1891 № 6: